

ДРАМАТИЧНА ІСТОРІЯ ПРО ГЕРОЇЗМ
УКРАЇНСЬКИХ ЮНАКІВ, ЗАСНОВАНА НА РЕАЛЬНИХ ПОДІЯХ

ВОНИ ХОТИЛИ КОХАТИ ТА ЖИТИ, АЛЕ ВЗЯЛИ ДО РУК
ЗБРОЮ І СТАЛИ НА ЗАХИСТ БАТЬКІВЩИНИ

Січень 1918 року видався холодним. До Києва наближаються більшовицькі загони. Сини генерала контррозвідки УНР Олекса та Андрій до нестями закохані в інститутку Софію, але обидва мусять стати на захист молоді держави та рідного міста. Несподівано спалахує повстання на заводі «Арсенал», і на боротьбу із заколотниками відправляють усе боекватне військо. Супроти численної армії Муравйова на станції Крути лишаються тільки необстріляні студенти і юнкери, серед яких і Андрій. Сто років тому, як і сьогодні, без страху й сумнівів вони приймуть бій за найдорожче...

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-5089-5

9 786171 125089 5

ДЕРЖАВНЕ АГЕНТСТВО
УКРАЇНИ З ПИТАНЬ КІНО

GOOD MORNING
FILM

КОСТЯНТИН
ТУР-КОНОВАЛОВ

КРУТИ 1918

МУЖНІСТЬ. КОХАННЯ. СВОБОДА

КОСТЯНТИН ТУР-КОНОВАЛОВ

КРУТИ 1918

МАСШТАБНА ЕКРАНІЗАЦІЯ

МУЖНІСТЬ. КОХАННЯ. СВОБОДА

КОСТЯНТИН
ТУР-КОНОВАЛОВ

КРУТИ 1918

КІНОРОМАН

ХАРКІВ **2018** **КЛУБ**
СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

УДК 821.161.2
К64

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Дизайнер обкладинки *Сергій Прокопчук, Image Laboratory LOOMA*

Фото на обкладинці *Костянтина Мохнача*
Фото на вклейці *Євгена Власова, Богдана Дієва, Ганни Бешкенадзе*

ISBN 978-617-12-5089-5

- © Тур-Коновалов К., Лісовикова О., 2018
- © Good Morning Film, за підтримки Держкіно, фото, 2018
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2018
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2018

Борцям за свободу України присвячується

Вони хотіли жити у вільній країні

Такі часи, що навіть святій людині частіше
потрібен пістолет, аніж молитва.

Карл Густав Еміль Маннергейм

Лише вільний громадянин має вітчизну;
раб, кріпак, підданаць деспота мають
тільки батьківщину.

Анатоль Франс

Від автора

Розповідь про криваві події під Крутами 1918 року потребує кількох передмов. Адже сплигло вже сто років, і Першу світову оповив серпанок історії. Мало кому відомо, що відбувалося на той час на теренах нашої прекрасної Батьківщини. А вже про те, хто й скільки разів переписував історію на догоду владі, що часто змінювалась, я й не згадуватиму. Саме тому спочатку розповім про те, що значила Перша світова війна для країни, і про те, що на ту пору значила наша країна для світу. Повір мені, вдумливий читачу: після кількох сторінок передмов ти значно краще зрозумієш не лише те, ЩО САМЕ сталося біля залізничної станції того січневого дня, а й ЧОМУ це сталося. А відтак повніше усвідомиш, що насправді значив той бій.

І ще: цей роман не є ані цілковито вигаданим, ані винятково документальним. Проте читач знайде тут і карту подій, і цитати з розповідей очевидців, і навіть газетні вирізки. Сто років в історії — багато це чи мало?

Передмова перша. Перша світова та Україна

На початку ХХ століття небачене загострення суперечностей між великими державами призвело до початку Першої світової війни. У ній протистояли два військові блоки: Антанта (Франція, Велика Британія, Росія) і Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина й Італія). Приводом для війни стало вбивство спадкоємця австрійського престолу Франца-Фердинанда 28 червня 1914 року, скоєне, як прийнято вважати, сербськими націоналістами. Німеччина та Австро-Угорщина були краще підготовлені й скористалися конфліктом із Сербією, щоб розпочати війну, яка невдовзі охопила мало не цілий світ.

Перша світова війна тривала понад чотири роки, в неї було втягнуто 38 країн з 59, що існували на той час, і півтора мільярда осіб — ледь не три чверті населення планети. Під багнет поставили 65 мільйонів осіб, з яких приблизно 10 мільйонів загинуло, ще приблизно 20 мільйонів було поранено. Майже такі самі жертви були серед мирного населення. Антанта диктувала світу свої умови, принципи поділу чужих теренів, захоплення колоній, освоєння ринків збуту, джерел сировини, нищення чужих націй — власне, саме через це й спалахнув кривавий конфлікт, що давно дозрівав.

1 серпня 1914 року Німеччина оголосила війну Росії, а 3 серпня — Франції, 4 серпня у війну вступила Велика Британія. У Європі виникли Західний і Східний фронти.

Кожна держава, вступаючи в цю війну, мала свої, далекі від миролюбних, цілі. Німеччина прагнула розгромити Англію, позбавити її морської могутності, переділити французькі, бельгійські та португальські колонії й затвердитися у багатих аравійських провінціях Туреччини; воліла послабити Російську імперію, загарбати її польські губер-

нії, Україну та Прибалтику, позбавивши виходу до Балтійського моря.

Австро-Угорщина розраховувала, захопивши Сербію і Чорногорію, запанувати на Балканах та заволодіти частиною польських губерній Росії, Поділлям і Волинням.

Росія вступила у війну з Німеччиною й Австро-Угорщиною, домагаючись вільного виходу чорноморського флоту через Босфор і Дарданелли до Середземного моря та приєднання Галичини й територій у нижній течії Німану.

Напередодні та під час Першої світової війни великі держави Заходу накидали оком і на Україну. Вона посідала певне місце в стратегічних планах німецької буржуазії та великих землевласників щодо створення «Великої Німеччини» як колонія, що багата на сільськогосподарську продукцію, вугілля, руду та іншу сировину. Про захоплення України мріяли й панівні кола Австро-Угорщини, сподіваючись перетворити її на складову частину «Великої Австрії», щоб розв'язати за її рахунок власні проблеми, яких накопичилося чимало. Жодна імперія навіть не припускала можливості, що Україна має самостійно вирішувати власну долю та розбудовувати національну державність.

Три політичні групи, що існували на той час у Німеччині, прагнули різних наслідків звитяжної війни. Пангерманська ліга та Партія Вітчизни мали на меті знищити Російську імперію, принаймні посунути її кордони далеко на схід. Існування незалежної України вони розглядали лише в рамках німецької експансії на схід. Пангерманісти передбачали німецьку колонізацію Галичини та Чорноморського узбережжя. Друга група, журналістсько-академічна, виступала за надання незалежності неросійським народам Російської імперії. Україна потенційно мала стати головним форпостом у Східній Європі, тобто перешкодою для експансії Росії на захід. І, врешті, третя група, що її очолював професор Отто Герш, розвивала політичний курс Бісмарка на

підтримання добросусідських відносин із Росією. Вона виходила з того, що Росія залишиться неподільною державою.

Оточення кайзера та штаб-квартира збройних сил маневрували між поглядами трьох груп. Канцлер брав до уваги можливість створення й підтримання революційних національних рухів у царській імперії. У меморандумі німецькому послові у Відні він згадував про наміри Німеччини розпочати повстання в Україні та створити з України, Польщі, Прибалтики й Кавказу буферні держави.

Парадоксально, але Берлін схилився до того, щоб підтримати національне самовизначення, попри небезпеку поширення національних рухів на територіях, що перебували під його контролем.

Зацікавленість Німеччини в Україні стрімко зростала упродовж 1917 року. Поволі зникав елемент двоїстості в українській політиці Берліна. Відповідно до офіційних німецьких умов миру, що датовані 19 серпня 1917 року, окрім визнання знову створеної Польської держави Німеччина мала обстоювати права на суверенітет України, Фінляндії, Балтійських провінцій, Фландрії, Ірландії, Єгипту й Персії.

25 жовтня 1917 року вималювалися німецькі плани щодо подальшої долі України. З огляду на її винятковий економічний потенціал, армія мусила захищати німецькі промислові інтереси в Україні. Відокремлення України від Росії мало значно послабити колишню імперію, відокремити її від Балкан та чорноморських проток і забезпечити для Німеччини сухопутний прохід Балканами на Близький Схід. Отже, саме армія ініціювала нову німецьку політику щодо України. Проте реалізацію нової стратегії утруднювали блискавичні політичні зміни в самій Україні.

Тим часом активізувалась і українська політика Австро-Угорщини: монархія Габсбургів володіла «українським П'ємонтом» — Галичиною, а дехто з політиків у Відні пле-

кав надію за сприятливих обставин приєднати й Наддніпрянську Україну.

У листопаді 1914 року австрійський міністр закордонних справ писав: «Наша головна мета в цій війні полягає в тривалому послабленні Росії, отож у разі нашої перемоги ми розпочнемо створення незалежної від Росії Української держави».

Відповідно до австрійського плану, відокремити Україну від Росії передбачалося вже від перших днів світової війни. Водночас було зрозуміло, що майбутня Україна має бути насправді незалежною, а не підконтрольною Відню — монархія могла не витримати приєднання 30 мільйонів українців. Найбільшу підтримку мала ідея перетворення Східної Галичини на центр українських культурних спрямувань.

Іншими словами, Австро-Угорщина не була зацікавлена в тому, щоб і так занадто довгий кордон із Росією ще подовшав після війни. Захопивши Польщу, Відень отримав би більшу частину російсько-німецького кордону, а отже, лінія протистояння Росії з Австро-Угорщиною подовжилася б, а з Німеччиною — навпаки, скоротилася.

Розв'язати проблему могла б незалежна Україна між Дніпром і Дністром, яка відокремила б Австро-Угорщину від Росії на півночі. Таким чином, про відсутність протекторату Австро-Угорщини над Україною та одночасну окупацію Польщі свідчить таке: 1) зона протиріч із Росією залишатиметься значною; 2) зона протиріч із Румунією може зрости вдвічі: у разі захоплення Бессарабії Румунія стане сусідкою Австро-Угорщини на сході; 3) військові плани перевершують можливості країни; 4) надміру важко, майже неможливо в один і той самий час вести польську та українську політику; встановлення кордону між Польщею й Україною створить для Австро-Угорщини нерозв'язну проблему.

Але без протекторату неросійської частини незалежна Україна буде неспроможна протистояти Росії або стрімко перетвориться на радикально-соціалістичну республіку, що

також не влаштувало Відень. Здобута внаслідок мирного договору автономія України була б фікцією за умов російського панування; Росія знову б русифікувала її чи розпочала нову війну. Залишалися такі можливості: а) Україна під протекторатом Німеччини; б) Україна під загальним протекторатом Австро-Угорщини та Німеччини; в) самостійна унія України з Румунією.

Україна під протекторатом Німеччини мала б ту перевагу, що німецько-російський кордон, а також німецько-російські суперечності набули б значніших масштабів, соціалістичні тенденції українців зазнали б потужного військового тиску і німецька торгівля отримала б широкий і зручний шлях через Чорне море в Азію, а отже, на Балканах запанував би лад. Прийнятною була б персональна унія України з Румунією, внаслідок якої припинилася б експансія Румунії на схід, ця держава втратила б багатонаціональний характер і рано чи пізно вступила б у тривалу смуту конфліктів з Росією.

Найменш бажаним був спільний протекторат Австро-Угорщини та Німеччини над Україною, хоча в крайньому разі його теж можна було розглядати — в такій моделі Австрія створила б цивільну адміністрацію в Україні, а Німеччина взяла б на себе формування армії. Загалом німецький протекторат над Україною вважався б цілком задовільним з огляду на те, що сама Австро-Угорщина на це не спроможна (за одночасної окупації Польщі) з політичних і військових причин, та й інакше існування України — без допомоги неросійської сили — неможливе.

Політиці Відня щодо України була притаманна потаємність. Ще в грудні 1914 року керівництво Спілки визволення України (СВУ) вказувало на необхідність офіційної заяви Центральних держав про те, що після розгрому Росії вони сприятимуть створенню вільної та незалежної Української держави.

У серпні 1915 року Загальна Українська Рада¹, тісно пов'язана із СВУ, звернулася з пам'ятною запискою до вищого військового командування Австро-Угорщини. Автори документа наголошували на своєму прагненні не відокремлювати українські землі від австро-угорського державного організму, а навпаки: збільшити його за рахунок російської України. Вони вважали, що наступ центральних монархій не слід зупиняти на лінії Бугу, а продовжити до Дніпра й Чорного моря, щоб звільнити українські терени від російського панування й заснувати автономне державне утворення, тісно пов'язане з Центральними державами. Далі зазначалося: відокремлення Балтійських провінцій та Польщі не послабить Росію аж так, щоб вона припинила погрожувати Центральним державам. Єдиним шляхом послаблення Росії буде відокремлення від неї всієї України чи принаймні більшої її частини. У зв'язку з цим майбутня Українська держава мала шукати гарантій свого існування винятково в Центральних держав. На думку авторів документа, між Україною і Центральними державами немає й у майбутньому не виникне суперечностей. У політичній та економічній царинах Україна виграє від об'єднання з Центральними державами, адже природна експансія українського народу віддавна спрямована на схід і південний схід.

Попри вірнопідданські заяви Спілки визволення України та Загальної Української Ради, австрійське сприйняття ідеї незалежності України в роки війни змінилося від доброзичливого до прохолодного й навіть ворожого. Офіційний Відень негативно поставився до плану збільшен-

¹ Загальна Українська Рада — загальноукраїнська політична організація, заснована 5 травня 1915 року у Відні для представлення в Австро-Угорщині політичних інтересів усього українського народу (а не лише підлеглих Габсбургам галичан) під час Першої світової війни. Очоловав її майбутній прем'єр-міністр Західноукраїнської Народної Республіки Кость Левицький. Діяла до 4 листопада 1916 року. (Тут і далі прим. ред.)

ня Легіону Українських січових стрільців, заборонивши СБУ агітувати серед полонених українських вояків, і поволі зменшував підтримку його діяльності. У січні 1915 року віденське міністерство закордонних справ видало інструкцію щодо зв'язків із українськими організаціями, де зазначалося, що СБУ повинна перенести свою штаб-квартиру з Відня до нейтральної країни.

Утім, найнеприємнішою несподіванкою для українських організацій виявився план створення Польського королівства, до складу якого мали увійти українські землі. Це означало, що в австрійській політиці українське питання перемістилося на другий план. Отож українська політична орієнтація поступово почала набувати пронимецького характеру.

Унаслідок революційних подій у Росії 1917 року українське питання постало, з погляду Німеччини й Австро-Угорщини, зовсім в іншому світлі. Принципово важливим було те, що українська демократія від початку революції виступила проти ідеї цілковитого відокремлення України від Росії, характеризуючи її як «удар у спину російській демократії». Українські політики не визначилися щодо кордонів майбутньої України. Значна частина населення виступала за спільні дії з «материнською землею», а надто проти зовнішньої загрози.

Враховуючи ці обставини, у Відні випрацювали такий девіз для військ, які вступають в Україну: «Наразі ми ведемо оборонну війну, прагнемо справедливого для всіх учасників миру, ми не втручаємося у внутрішні справи сусідніх народів, навпаки: надаємо цим народам можливість самим вирішувати свою долю». Відзначимо, що такі рекомендації віденський дипломат надав ще в серпні 1917 року — задовго до підписання Брестського миру та появи військ Центральних держав на території Української Народної Республіки.

Отже, за умов докорінної зміни курсу української політики, Австро-Угорщина підійшла до рубежу — Брестських перемовин із делегацією Української Народної Республіки та підписання «хлібного миру» з Україною.

Українська делегація розпочала перемовини у Брест-Литовську в перші дні січня, а в ніч проти 27 січня¹ 1918 року було підписано мирну угоду між Українською Народною Республікою, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною — з іншого. Брестський договір проголошував закінчення війни між УНР та державами Четверного союзу. Було встановлено кордони України на заході та північному заході. Вирішено питання про військовополонених. Врегульовано економічні стосунки між країнами-учасницями.

У Бресті було також складено таємний протокол між УНР та Австро-Угорщиною щодо майбутньої долі українських земель у складі Австро-Угорської монархії. Офіційний Відень зобов'язався не пізніше ніж 20 липня 1918 року запропонувати обом палатам свого парламенту законопроект про створення окремого коронного краю Східної Галичини і Буковини. Тим часом УНР законодавчо гарантувала права польського та німецького, а також єврейського населення в Українській республіці.

Війна, що розпочалася, принесла чимало лиха українцям, які опинилися по різні боки барикад: мешканців Галичини та Буковини призивали до австрійської армії, а в російському війську було декілька мільйонів наддніпрянських українців. Крім того, військові дії розгорталися на власне українських землях.

Уже на початку війни український національно-визвольний рух зазнав жорстоких переслідувань з боку царського самодержавства. Було закрито «Просвіту», українські ви-

¹ За новим стилем 9 лютого.

дання, зокрема газети «Рада», потім «Дзвін», «Україна», «Рідний край», «Літературно-науковий вісник», «Записки українського наукового товариства» тощо. М. Грушевського, який повернувся з Австрії до Києва, було заарештовано й заслано спочатку в Сибірськ, тоді в Казань і нарешті — в Москву, де він і жив до лютого 1917 року.

Царат планував, захопивши Галичину, знищити в ній осередок «українського сепаратизму», «мазепинщини». Після вступу царських військ у західноукраїнські землі на території Галичини та Буковини було створено військово-генерал-губернаторство на чолі з графом Бобринським.

Зазнала утисків і греко-католицька церква, чимало її служителів було вислано в глиб Росії, її прибічників намагалися повернути у православ'я. У вересні 1914 року зі Львова вивезли до Суздальського монастиря А. Шептицького, й там він перебував до повалення царату, здобувши авторитет серед своїх земляків безстрашною поведінкою. Шовіністична політика царської окупаційної адміністрації в Галичині обурила демократичну громадськість. Виступаючи з трибуни IV Державної думи, П. Мілюков назвав її «європейським скандалом», логічним продовженням політики уряду щодо українського руху в імперії.

Для народів, втягнутих у збройний конфлікт, участь у ньому завжди обертається тяжкими наслідками. Для українців, як пригнобленої нації, позбавленої власної державності, війна стала справжньою трагедією. Перебуваючи під владою династії Романових, вони мусили надати російській армії 3,5 млн солдатів, тимчасом як австро-угорське військо поповнилося 250 тис. осіб, мобілізованих із Галичини. Молоді українці мусили дивитися у рушничний приціл один на одного як на ворогів з окопів ворожих сторін, помирати за чужі їм інтереси.

У серпні 1914 року російські війська розпочали успішний наступ у Галичині й 3 вересня вступили у Львів. У Га-

личині було створено генерал-губернаторство. Серед справ губернатора графа Бобринського були зросійщення, переслідування греко-католицької церкви, навернення силоміць греко-католиків у православ'я. Російська армія продовжувала наступ і захопила майже всю Галичину, у березні 1915 року загарбавши потужну австрійську фортецю — Перемишль. Становище росіян видавалося непохитним, та насправді успіхи було здобуто дуже дорогою ціною. Російська армія зазнала великих втрат, навесні 1915 року вже відчувалася нестача артилерійських снарядів, гармат і навіть рушниць. За таких обставин у квітні 1915 року розпочався наступ австро-німецьких військ у Галичині. Уже в червні у їхніх руках опинилася вся Галичина та частина Волині, й деморалізована російська армія поспіхом відступила. Разом із нею відступила цивільна адміністрація та поїхали десятки тисяч мешканців, що рятувалися від репресій з боку австрійців. Сотні сіл було спалено, щоб залишити ворогові лише пустку. Нашвидку евакуювали підприємства та навчальні заклади, навіть порушували питання про евакуацію Києво-Печерської лаври, але до кінця 1915 року стало зрозуміло, що Київ залишиться в руках Росії. Фронт стабілізувався, завдати поразки Росії, вивівши її з війни, Німеччині та її союзникам не вдалося.

У 1916 році німецьке командування активізувало військові дії на Західному фронті. Росія скористалася перепочинком. Війська Південно-Західного фронту під керівництвом генерала Брусилова 3 червня 1916 року прорвали австрійську оборону й наново захопили Буковину та Галичину. Проте резервів, щоб закріпити успіх, російське командування не мало, і війська знову вимушено перейшли до оборони.

На захопленій території було створено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство. На відміну від подій 1914—1915 років, місцеве українське населення не зазнало значних національних і релігійних утисків, але ставлення до

нього було доволі підозрілим. Вважали, що вплив «мазепинщини», як і раніше, залишається помітним. Уже після повалення самодержавства, у березні 1917 року, Тимчасовий уряд затвердив Д. Дорошенка крайовим комісаром Галичини й Буковини, і той призначав на адміністративні посади українців, сприяв відродженню сільського та міського самоврядування, відкриттю кооперативів, національних шкіл, добродійних установ.

4 серпня 1914 року емігранти з Наддніпрянської України заснували у Львові «Спілку визволення України» (СВУ), що мала на меті створення незалежної Української держави. Вона взяла на себе функцію представництва інтересів майбутньої України. Члени СВУ сконтактувалися з урядами Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Швейцарії, Швеції та низки інших країн.

СВУ розгорнула активну видавничу діяльність різними мовами, інформуючи весь світ щодо необхідності розв'язання українського питання.

У 1914 році на західноукраїнських землях було створено Легіон Українських січових стрільців. Біля витоків цієї військової організації стояли політичні діячі, які орієнтувалися на Німеччину й Австро-Угорщину — країни, що розраховували на поразку Росії. На уламках імперії мала постати незалежна Українська держава. Ядром її майбутніх збройних сил мали бути Січові стрільці. Формування організації відбувалося на добровільних засадах — уже за перші два тижні записалося 10 тисяч чоловіків, але австрійці обмежили особовий склад до 2 тисяч.

Українські січові стрільці взяли участь у бойових діях у Карпатах, де в травні 1915 року зупинили російський наступ. У листопаді того-таки року українські війська затримали росіян біля міста Бережани. Під час боїв січові стрільці зарекомендували себе як дисципліновані та вправні вояки, виявили героїзм і взаємовиручку.

Після Лютневої революції в Росії розпочалося братання Січових стрільців і українців, що перебували з російського боку фронту, а після підписання Брестського миру Січові стрільці разом із військами Центральної Ради вели війну з більшовиками. Пізніше з полонених галичан і буковинців у Східній Україні було створено Перший курінь Січових стрільців. Січові стрільці стали одним з найбільш боєздатних українських формувань, вони брали участь у боротьбі з більшовиками, білогвардійцями та поляками. Пізніше з офіцерів-січовиків Коновалець створив Українську військову організацію, що стала основою Організації українських націоналістів.

Наприкінці 1916 — на початку 1917 року стало цілком очевидно, що виснажена економіка Росії перебуває на межі катастрофи. Зокрема, до цього часу в Україні металургійні підприємства не давали необхідної кількості металу для оборонних заводів, хронічно бракувало вугілля та руди, не були завантажені роботою інші галузі промисловості. Залізниці не могли впоратися навіть із військовими перевезеннями, на підприємствах стрімко впала продуктивність праці, погіршилась якість товарів, оскільки кваліфікованих робітників мобілізували в діючу армію і їх замінили жінки, підлітки та військовополонені. У сільському господарстві бракувало працівників, реманенту, коней, скорочувалися посівні площі, врожаї зернових, занепало тваринництво. У містах біля хлібних крамниць вишиковувалися довгі черги, розпочався товарний голод, зросли ціни на предмети першої необхідності, процвітала спекуляція.

Народ дедалі активніше обурювався тривалою війною, господарською руйною в країні, загалом прогнилим і відсталим політичним і соціально-економічним режимом самодержавства. По всій імперії виникли заворушення серед різних верств населення. Звичним явищем в умовах військо-

вого часу стали страйки, що охопили значну кількість робітників у всіх промислових центрах. Проходили вони під гаслами «Годі воювати!», «Геть самодержавство!». У 1915 році в Україні відбулося 113 страйків, у яких взяли участь 48 тисяч осіб; уже 1916 року їх кількість зросла до 218, а учасників, відповідно, — до 193 тисяч.

У селі знову почастишали підпали поміщицьких садиб та економій. Із серпня 1914 й до кінця 1916 року в Україні було зафіксовано понад 160 селянських виступів, що почасти закінчувалися зіткненнями з поліцією та військами. Антивоєнні настрої охопили й солдатські маси, внаслідок чого цілі полки відмовлялися йти в бій. У 1916 році в Кременчуці та Харкові спалахнули повстання мобілізованих в армію, стрімко зросла кількість дезертирств, убивств ненависних офіцерів, невиконання наказів.

Після Першої світової війни та українсько-німецького зближення 1918 року в Німеччині зріс інтерес до України. Університети та спеціальні наукові установи приділяли велику увагу українознавству. Розробляли концепції німецької політики щодо України, відповідно до яких Україну розглядали як потенційну потужну незалежну державу, що об'єднує всі чотири частини розчленованої в 1919—1920 роках української території й потенційно здатна впливати на баланс сил у Східній Європі.

Передмова друга. Між молотом і ковадлом

27 січня (9 лютого) 1918 року Центральні держави підписали сепаратний мирний договір із делегацією Української Центральної Ради. Імовірно, цьому посприяли й події, про які йтиметься в цій книжці. Але що ж означало для України її особливе становище?

Про плани європейських країн щодо України під час Першої світової війни я вже стисло розповів. Жодна з країн-учасниць не припускала й думки про те, що українці можуть самостійно вирішувати свою долю, розбудовувати національну державність.

Далі я більше говоритиму про військові дії, що точилися на терені України, яка опинилася між молотом і ковадлом.

Під час війни територія західноукраїнських земель перетворилася на величезний плацдарм, де в 1914—1917 роках розігравалися вельми криваві битви на Східному фронті. Економіку було вщент зруйновано, а населення потерпало від страшених спустошень, що їх заподіяли російська та австрійська армії. Жорстоке ставлення як військового командування, так і цивільних адміністрацій спричиняло дедалі дужче невдоволення українців.

Обидві імперії — і Російська, і Австро-Угорська — опинилися за крок від потужних революційних потрясінь, під час яких український народ виборював відродження національної державності, скуштував гіркоту поразок, утратив своїх найкращих представників, але не надію на майбутнє.

У складному становищі опинилися українські політичні партії як у Росії, так і в Австро-Угорщині, адже вони мали виробити певну позицію щодо збройного конфлікту. Соціалісти Німеччини, Франції та Бельгії наполягали на тому,

щоб надати військові кредити своїм урядам, і ввійшли до їх складів, а російські більшовики жадали поразки царському самодержавству й перетворення війни з імперіалістичної на громадянську.

Серед різних політичних угруповань розпочалися пошуки раціональної орієнтації. У підросійській Україні серед національних громадських діячів виділявся Симон Петлюра, редактор журналу «Українське життя», що видавався в Москві. У передовій статті «Війна і українці», яка побачила світ у червні 1914 року, він переконував читача, що «українці мають виконати своє зобов'язання громадян Росії у цей важкий час до кінця», та запевняв, що серед них немає прибічників «австрійської орієнтації». Автор сподівався, що російська влада оцінить такий шляхетний крок і українці після перемоги над ворогом зможуть розраховувати на надання їм відповідних прав. Київська «Рада», прагнучи розбудити в масах патріотичні почуття, також закликала захищати державу від супостата й битися до його цілковитого знищення, адже «ми захищаємо наші будинки, наші тихі гаї» — такими словами закінчувалася стаття в одному з номерів. Очевидно, розраховували, що царат це запам'ятає.

Запеклі дебати щодо ставлення до Першої світової війни спалахнули серед керівників Товариства українських поступовців. У виданій у грудні 1916 року декларації «Наша позиція» вони заявили про своє негативне ставлення до цієї кривавої бійни як до «чужої для себе справи, шкідливої для українського та й усіх інших народів імперії». Утім, обережні тупівці посіли «нейтральну позицію щодо сторін у боротьбі».

Тим часом представники української громадськості в Галичині розглядали цю проблему інакше: вони цілковито підтримували Австро-Угорщину в її боротьбі проти царської Росії. «Ненаситність царської імперії погрожує нашому національному життю, яке знайшло захист у конституційному ладі австрійської держави», — зазначалося

в маніфесті Головної Української Ради, створеної на початку серпня 1914 року у Львові з представників національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної партій. Невдовзі вона сформувала національний військовий підрозділ, про який я вже згадував, — Український легіон. Згодом його почали називати Легіоном Українських січових стрільців, до його складу ввійшли 2 тисячі юнаків з організацій «Січ», «Пласт», «Сокіл».

Царат планував, захопивши Галичину, знищити в ній осередок «українського сепаратизму». Як відомо, від серпня 1914-го й до квітня 1915 року російська армія, долаючи опір австрійських військ, до складу яких входили Українські січові стрільці, захопила Східну Галичину та майже всю Буковину і вступила в Карпати. Становище Росії на цих теренах було непохитним, і на початку квітня 1915 року Микола II відвідав Львів, а згодом — Перемишль.

З нагоди здобутих перемог російського воїнства було видано спеціальний маніфест, у якому була висловлена загальна радість населення імперії, що нарешті російський народ об'єднався і завершив «справу Івана Калити».

У розпал війни, 1916 року, Максим Горький на зборах прогресивної громадськості Москви заявив, що «український народ проніс через століття рабства й неволі коштовне багатство свого генія... Український трудовий народ переживає зараз велику драму. Царські кати не дають розвиватися його мові, літературі, творчості. Те, що робить уряд з українцями, як і з іншими поневоленими народами, — це злочин, якому немає назви».

Свій голос на захист знедолених українців подав із далекого Красноярська єпископ Никон. У червні 1915 року в газеті «Біржові відомості» він опублікував відкритого листа за назвою «Орли і ворони», в якому рішуче засуджував «чорних воронів», маючи на увазі представників російського духовенства й адміністрації, що завзято проводили по-

літику зросійщення в Галичині та знищували там українське національне життя.

У вкрай скрутному становищі опинилося українське населення, яке залишалося під владою Австро-Угорщини. Його звинувачували в таємних симпатіях та допомозі росіянам (такі настрої підігрівали чиновники-поляки), у зраді династії Габсбургів, що призвело до поразок її звитяжної армії. Тисячі українців — москвофілів та немосквофілів — було схоплено й кинуте в концтабори, найсумнозвіснішим з яких був Талергоф. На його території в жахливих умовах утримували 30 тисяч осіб, які сотнями гинули від хвороб. Австрійські й угорські солдати за щонайменшої підозри без судового розгляду фізично знищували людей, часто безневинних, що посилювало трагічну долю роз'єданого народу, який не мав власної держави, здатної подбати про нього.

Росія, країна економічно відстала, не підготовлена до тривалої війни, попри стійкість і мужність солдатів та офіцерів не могла розраховувати на стабільні успіхи в бойових діях. У квітні 1915 року під ударами ворожих військ російська армія, через брак боеприпасів та іншого спорядження, аби уникнути оточення, вимушено залишила Перемишль, у червні здала Львів, а в липні — всю Галичину і значну частину Волині. Відступ росіян із захоплених західноукраїнських земель приніс нові лиха населенню Галичини: окупаційна влада почала масово виселяти українців. Без необхідного забезпечення, харчів, медичного обслуговування, елементарних побутових умов чимало їх загинуло дорогою до Уралу й далі.

Поразки 1915 року змусили царський уряд переглянути своє ставлення до українського руху, не дали можливості «раз і назавжди» позбутися його. Уряд погодився на допомогу армії з боку громадських організацій, як-от «Військово-промислового комітету», «Спілки міст», «Земського союзу», які в цей час виникали. Вдалося отримати дозвіл

влади на відкриття в Києві «Товариства допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від військових дій». У його установах працювали тисячі представників української інтелігенції, студентської молоді, інженери, лікарі. Знову було відкрито українські книгарні, кооперативні установи, наукові товариства, а також виходили кілька газет рідною мовою. Відновило діяльність заборонене на початку війни Товариство українських поступовців.

Успіхи Австро-Угорщини у війні з Росією 1915 року поліпшили умови для діяльності Загальної Української Ради на території Галичини, що мала на меті проголошення незалежності підросійської України, а в межах Габсбурзької імперії — створення територіально-національної області. Але після того, як 1916 року влада пообіцяла впливовим полякам ще більше панування в Галичині, Рада на знак протесту саморозпустилася. Інтереси західноукраїнських земель почала представляти Українська Парламентська Рада в столиці імперії.

У травні 1916 року російська армія, що діяла на Південно-Західному фронті під командуванням генерала О. Брусилова, завдала австрійцям тяжкої поразки й увійшла в Галичину та Буковину. Улітку цього року царські війська підійшли до Карпатських перевалів.

Потребуючи допомоги українських організацій після тяжких поразок на фронті, австрійська влада дозволила членам Спілки визволення України працювати з українськими солдатами із царської армії — кілька десятків тисяч їх перебувало в таборах військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині. Завдяки цьому покращилися умови їхнього життя, для них створено бібліотеки, відкрито школи, церкви, їх селили в окремі табори. Спілка припускала в недалекому майбутньому можливість створення з них національних озброєних підрозділів на кшталт Легіону Українських січових стрільців, які вливалися б в армію

Четверного союзу. Як відомо, це привело до появи Синьожупанної та Сірожупанної дивізій, які взяли участь у боротьбі за національну державність під час визвольного руху 1918—1920 років.

Україна, і це визнавали всі, мусила «розплачуватися за чужі гріхи, чого не хочуть бачити великі держави». На бойовищі вона втрачає найкращих своїх синів, з неї «висмоктують усі живі соки», а натомість вона має «знищення культурних цінностей, економічного добробуту, десятки тисяч ув'язнених». Виступаючи за проголошення «демократичної та автономної України», тупівці сподівалися здобути підтримку «співзвучних елементів недержавних націй Росії» на основі «автономно-федерального ладу тих держав, з якими нас об'єднує історична доля».

Отож такою — пошматованою, розгубленою та розореною, метаючись між країнами, що сипали обіцянками, — Україна вступила у 1918 рік, про який і піде далі мова.

Передмова третя. Деякі дійові особи

Олекса та Андрій

Знайомтесь — брати Савицькі. Їхній батько, генерал Савицький, гостинний хазяїн і мудрець, усе життя віддав службі. Але не тій, про яку пишуть газети і про яку згадують в указах про нагородження. Нині він — очільник контррозвідки молоді Української держави. Його мета — боротьба за вільну мирну країну, хоча й, на жаль (і він добре знає про це), всіма правдами і неправдами.

Олекса наслідував батька. Через неймовірний, як говоримуть згодом, кадровий голод він став його правою рукою, і 1918 року ми можемо зустріти його сьогодні в Берліні, а завтра в Парижі, щоб післязавтра розкланятися з ним на Потьомкінських сходах в Одесі.

Андрій має геть іншу вдачу. Він дуже схожий на брата, так само рішучий і вірний своїм принципам. Проте називає себе людиною мирною, навіть пацифістом — адже він картограф. Не його справа воювати та плюндрувати землю снарядами й мінами. Його справа — землю описувати й розповідати всім, яка вона прекрасна і багата.

Обидва брати давно закохані в Софію, з якою я вас залюбки і познайомлю.

Софія

Вродлива киянка Софія Яворська навесні 1914 року закінчила Інститут шляхетних дівчат. Довгі шість років вона почувалася мало не полонянкою в стінах розкішної будівлі на розі Інститутської вулиці. І ось тепер уже майже чотири цікаві роки Софія — разом зі своїми подругами Оксаною

Зміст

Від автора	11
<i>Передмова перша. Перша світова та Україна</i>	13
<i>Передмова друга. Між молотом і ковадлом</i>	26
<i>Передмова третя. Деякі дійові особи</i>	32
Розділ 1. Кроки Меморіалом	37
Розділ 2. Франція, листопад 1917-го	42
Розділ 3. Одеса, листопад 1917-го	48
Розділ 4. Київ, червень 1914-го	54
Розділ 5. Три Універсали	61
Розділ 6. Січень 1918-го. Смаколики	69
Розділ 7. Війна з червоними	75
Розділ 8. 9 січня 1918-го. Четвертий Універсал	85
Розділ 9. Січень 1918-го. Початок	97
<i>Інтродукція перша. Від першої особи</i>	103
Розділ 10. Червоні. Знайомство	112
Розділ 11. Погони надіти — чи вдома сидіти	118
Розділ 12. Сьогодні та вчора	125
Розділ 13. Наш новий товариш	130
Розділ 14. Прогулянка вечірніми вулицями	135
Розділ 15. Хто вдарить першим	141
Розділ 16. Повернутися живими	147
Розділ 17. Хто на дроті?	157
Розділ 18. Нескінченне 16 січня	163
<i>Інтродукція друга. Від першої особи. Бій</i>	174
Розділ 19. Свої та чужі	187
Розділ 20. Привітний господар Муравйов	196
Розділ 21. Брати	203
Розділ 22. Гірка ціна	209
<i>Офіційні рядки</i>	213
Розділ останній	220

Літературно-художнє видання

ТУР-КОНОВАЛОВ Костянтин
Крути 1918
Роман

Керівник проекту *В. А. Тютюнник*
Відповідальний за випуск *К. В. Озерова*
Редактор *І. М. Андрусяк*
Художній редактор *В. О. Трубчанінов*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *О. В. Приходченко*

Підписано до друку 25.09.2018. Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion». Ум. друк. арк. 11,76. Наклад 5500 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано з готових діапозитивів на ПП «ЮНІСОФТ»
Свідоцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р. www.unisoft.ua
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13Б

UNISOFT

- за телефонами довідкової служби
(050) 113-93-93 (МТС); (093) 170-03-93 (life);
(067) 332-93-93 (Київстар); (057) 783-88-88

- на сайті Клубу: www.bookclub.ua
- у мережі фірмових магазинів
див. адреси на сайті Клубу або за QR-кодом

Надсилається безоплатний каталог

Запрошуємо до співпраці авторів
e-mail: publish@ksd.ua

**Запрошуємо до співпраці художників,
перекладачів, редакторів**
e-mail: editor@ksd.ua

**Для гуртових
клієнтів**

Харків
тел./факс +38(057)703-44-57
e-mail: trade@ksd.ua

Київ
тел./факс +38(067)575-27-55
e-mail: kyiv@ksd.ua

Тур-Коновалов К.

К64 Крути 1918 : роман / Костянтин Тур-Коновалов. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. — 224 с. : кольор. вкл.

ISBN 978-617-12-5089-5

Січень 1918 року видався холодним. До Києва наближаються більшовицькі загони. Сини генерала контррозвідки УНР Олекса та Андрій до нестями закохані в інститутку Софію, але обидва мусять стати на захист молодій держави та рідного міста. Несподівано спалахує повстання на заводі «Арсенал», і на боротьбу із заколотниками відправляють усе боєздатне військо. Супроти численної армії Муравйова на станції Крути лишаються тільки необстріляні студенти і юнкери, серед яких і Андрій. Сто років тому, як і сьогодні, без страху й сумнівів вони приймуть бій за найдорожче...

УДК 821.161.2